

Grzegorz Pyzik

Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka jako wartość konstytucyjna

Pojęcie godności człowieka jest terminem interdyscyplinarnym – teologicznym, filozoficznym, etycznym, antropologicznym, a od połowy poprzedniego stulecia – także prawnym. Zapisy o godności człowieka znajdują się w dokumentach międzynarodowych czy przepisach prawodawstwa krajowego. Jednak początkowo idea godności człowieka nie znalazła odzwierciedlenia w obowiązujących aktach normatywnych, co związane było między innymi z „dominującą rolą pozytywizmu prawniczego”¹. Dopiero doświadczenia II wojny światowej doprowadziły do powrotu koncepcji prawa naturalnego i spowodowały, że kategorię godności stopniowo umieszczano w zapisach konstytucji poszczególnych państw czy w dokumentach międzynarodowych. Można uznać, że godność osoby ludzkiej – obok pokoju, demokracji, państwa prawa, dobra wspólnego czy sprawiedliwości społecznej – stała się wartością konstytucyjną².

Godność człowieka w dokumentach międzynarodowych i Konstytucji RP – ogólna charakterystyka

Ochrona przyrodzonej i niezbywalnej godności człowieka wynika z szeregu dokumentów międzynarodowych. Jest ona szczególnie ważna dla wskazania istoty, treści i granic wszelkich praw i wolności. Przyjęta – bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej – Karta Narodów Zjednoczonych z 26 czerwca 1945 r. w preambule postuluje konieczność przywrócenia wiary „w podstawowe prawa człowieka, w godność i war-

¹ L. Garlicki, *Komentarz do art. 30 Konstytucji RP*, w: *Konstytucja RP. Komentarz*, t. 3, red. L. Garlicki, Warszawa 2003, s. 4.

² Por. J. Buczińska, *Godność człowieka jako podstawowa wartość porządku prawnego*, „Prawo – Administracja – Kościół” 2-3 (2001), s. 31.

tość człowieka”³. We wstępie do Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych – w dniu 10 grudnia 1948 r., znalazło się stwierdzenie, że „uznanie przyrodzonej godności oraz równych i niezbywalnych praw wszystkich członków wspólnoty ludzkiej jest podstawą wolności, sprawiedliwości i pokoju świata”, a w dalszej części – „Narody Zjednoczone przywróciły swą wiarę w podstawowe prawa człowieka, w godność i wartość jednostki (...)”. Art. 1 Deklaracji podkreśla, iż „wszyscy ludzie rodzą się wolni i równi pod względem swej godności i swych praw”⁴. Zapisy takie – choć zauważalny jest brak wyraźnego stwierdzenia, że prawa człowieka wynikają z godności człowieka – wpłynęły na kształt regulacji systemu ochrony praw człowieka w konstytucjach krajowych.

W preambule do Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych⁵ powtórzono zostało sformułowanie, że uznanie przyrodzonej godności oraz równych i niezbywalnych praw wszystkich członków wspólnoty ludzkiej stanowi podstawę wolności, sprawiedliwości i pokoju na świecie, oraz w sposób jednoznaczny określono, że prawa człowieka „wynikają z przyrodzonej godności człowieka”. Art. 10 ust. 1 Paktu podkreśla, że „każda osoba pozbawiona wolności będzie traktowana w sposób humanitarny i z poszanowaniem przyrodzonej godności człowieka”. Również Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych⁶ we wstępie akcentuje znaczenie przyrodzonej godności oraz równych i niezbywalnych praw wszystkich członków wspólnoty ludzkiej. Godność w takim ujęciu ma charakter przyrodzony i stanowi źródło praw człowieka („prawa człowieka wynikają z przyrodzonej godności

³ Karta Narodów Zjednoczonych z 26 czerwca 1945 r. (Dz. U. z 1947 r., Nr 23, poz. 90).

⁴ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 10 grudnia 1948, w: H. Skorowski, *Problematyka praw człowieka*, Warszawa 1999, s. 259-267.

⁵ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167).

⁶ Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169).

człowieka”). Oznacza to, że „godność ludzka” i „prawa człowieka” są podstawowymi zasadami stosunków społecznych⁷.

Ponadto szereg innych dokumentów międzynarodowych odwołuje się do godności człowieka (na przykład Akt Końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie z Helsinek z 1 sierpnia 1975 r., który potwierdza w art. 7, że wolności i prawa – obywatelskie, polityczne, ekonomiczne, społeczne, kulturalne i inne – wynikają z przyrodzonej godności osoby ludzkiej i mają podstawowe znaczenie dla jej swobodnego i pełnego rozwoju). Można uznać, że „zasada godności człowieka nie tylko znalazła swoje trwałe miejsce w aktach międzynarodowych, ale była uszczegółowiana i pogłębianą”⁸.

Treść Konstytucji PRL z 22 lipca 1952 r. nie korespondowała z powyższymi międzynarodowymi uregulowaniami – nie zawierając zapisu odnoszącego się do godności człowieka. Już jednak – na początku lat dziewięćdziesiątych – jeszcze przed uchwaleniem Konstytucji RP z 1997 r. zasada ochrony godności człowieka wprowadzona została do kanonu zasad i wartości podstawowych – bezpośrednio na podstawie demokratycznego państwa prawnego lub ratyfikowanych przez RP aktów prawa międzynarodowego.

Obowiązująca Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.⁹ odnosi się do godności człowieka trzykrotnie:

- we wstępie – wskazując na konieczność dbałości o zachowanie przyrodzonej godności człowieka;
- w art. 30 – uznając, że „przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych”;
- w art. 233 – stanowiąc, że „ustawa określająca zakres ograniczeń wolności i praw człowieka i obywatela w czasie sta-

⁷ J. Krukowski, *Godność ludzka podstawą praw i wolności człowieka w umowach międzynarodowych*, w: *Kultura i Prawo. Materiały I Międzynarodowej Konferencji – Podstawy jedności europejskiej*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 1999, s. 185.

⁸ M. Chmaj, *Godność człowieka jako źródło jego wolności i praw*, w: *Konstytucyjne wolności i prawa w Polsce. Zasady ogólne*, tom 1, red. M. Chmaj, Kraków 2002, s. 77.

⁹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483, z 2001 r. Nr 28, poz. 319, z 2006 r. Nr 200, poz. 1471).

nu wojennego i wyjątkowego nie może ograniczać wolności i praw określonych w art. 30”.

Konstytucyjne rozumienie pojęcia „godność człowieka”

Termin „godność człowieka” nie został zdefiniowany w żadnym akcie normatywnym. Polscy konstytucjoniści również w przeważającej części nie precyzują tego pojęcia. Konstytucyjne rozumienie godności człowieka sformułowane zostało między innymi w orzeczeniach Trybunału Konstytucyjnego. Trybunał, analizując konstytucyjne zapisy dotyczące godności oraz dorobek literatury, wskazał na dwa wymiary godności człowieka:

Godność człowieka jako wartość transcendentna, pierwotna wobec innych praw i wolności człowieka (dla których jest źródłem), przyrodzona i niezbywalna – towarzyszy człowiekowi zawsze i nie może być naruszona ani przez prawodawcę, ani przez określone czyny innych podmiotów. W tym znaczeniu człowiek zawsze zachowuje godność i żadne zachowania nie mogą go tej godności pozbawić ani jej naruszyć. W drugim znaczeniu godność człowieka (...) jest najbliższa temu, co może być określane prawem osobistości, obejmującej wartości życia psychicznego każdego człowieka oraz te wszystkie wartości, które określają podmiotową pozycję jednostki w społeczeństwie i które składają się, według powszechnej opinii, na szacunek należny każdej osobie. Oczywiście, jedynie godność w tym drugim znaczeniu może być przedmiotem naruszenia, może być „dotknięta” przez zachowania innych osób oraz regulacje prawne¹⁰.

Sformułowanie powyższe wyraźnie wyróżnia godność nie-naruszalną, która jest przyrodzona (wynika z natury człowieka) i niezbywalna, w identycznym stopniu odnosi się do każdego człowieka (niezależnie od posiadanego obywatelstwa) oraz godność naruszalną, którą można utracić. Tę pierwszą można nazwać godnością osobową, zaś drugą – godnością osobistą. Art. 30 Konstytucji odnosi się do godności w rozumieniu osobowym. Z naruszeniem godności osobowej człowieka

¹⁰ Wyrok z dnia 5 marca 2003 r. sygn. akt K/01, OTK ZU Nr 3/A/2003, poz. 19.

możemy mieć do czynienia w przypadku, gdy ugodzony zostanie człowiek jako przedstawiciel gatunku ludzkiego (na przykład poprzez eksperymenty z zakresu genetyki)¹¹. Godnością osobistą w praktyce może być poczucie i świadomość własnej wartości czy szacunek dla samego siebie (atributami godności osobistej mogą być cześć, imię, opinia czy wizerunek, oczekiwanie szacunku ze strony innych ludzi). Tak rozumiana godność może być przedmiotem prawa człowieka do rozwoju swej osobowości – ale nie podstawą praw i wolności człowieka czy równości między ludźmi¹².

Zasady godności człowieka

L. Garlicki wskazał kilka podstawowych elementów kształtujących pojęcie godności, koniecznych do utrzymania i realizacji godności ludzkiej¹³.

- Godność człowieka jest cechą przyrodzoną każdego człowieka, źródłem godności człowieka jest prawo naturalne, nie zaś prawo pozytywne, godność ma charakter bezwzględny, uniwersalny i niestopniowany.

Godność w żadnym wypadku nie może zostać uznana za element, zespół praw, które nadaje państwo, godność jest w stosunku do państwa pierwotna. Godność człowieka wynika z samego faktu człowieczeństwa, towarzyszy człowiekowi przez całe życie – do śmierci, ale ustrojodawca nie precyzuje wprost, czy uzyskujemy ją z momentem poczęcia czy urodzenia. W tym znaczeniu godność nie jest uzależniona od stanu fizycznego, umysłowego, faktu ubezwłasnowolnienia, sytuacji majątkowej, wykształcenia, wieku, narodowości.

¹¹ Por. A. Bisztyga, *Godność człowieka jako wartość konstytucyjna. Interpretacja artykułu 30 Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 roku*, „Zeszyty Naukowe Górnośląskiej Wyższej Szkoły Handlowej w Katowicach” 17 (2003), s. 9.

¹² Por. J. Krukowski, *Godność człowieka podstawą konstytucyjnego katalogu praw i wolności jednostki*, w: *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, red. L. Wiśniewski, Warszawa 1997, s. 40.

¹³ Por. L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2001, s. 90-93; Por. W. Jedlecka, J. Policiewicz, *Pojęcie godności na tle Konstytucji RP*, w: *Konstytucja. Z zagadnień Teorii i Filozofii Prawa*, red. A. Bator, Wrocław 1999, s. 133-135.

Należy zaznaczyć, że zakaz naruszania godności ma charakter bezwzględny i jest skierowany do wszystkich, zaś obowiązki poszanowania i ochrony ciąży na władzach publicznych (polega na interweniowaniu w przypadku naruszania czy łamania godności człowieka). Ochrona godności osoby związana jest z koniecznością ochrony jego człowieczeństwa, to znaczy jego niepowtarzalnych cech¹⁴. Organem czuwającym nad przestrzeganiem tych postanowień jest Trybunał Konstytucyjny¹⁵.

Zasada godności człowieka jest więc łącznikiem między Konstytucją będącą aktem prawa pozytywnego (a wraz z nią całego systemu prawa stanowionego), a porządkiem prawnonaturalnym (prawem natury)¹⁶. Jest to szczególnie ważne ze względu na zapis art. 8 ust. 1 Konstytucji, która stwierdza, że „Konstytucja jest najwyższym prawem Rzeczypospolitej Polskiej”.

– Zasada godności jest nienaruszalna, nierozzerwalnie związana z faktem bycia człowiekiem (z jednej strony ustawodawca nie może jej znieść, ograniczyć czy zawiesić – niezależnie od jego postępowania – z drugiej zaś osoba zainteresowana nie może się jej zrzec); godność musi przysługiwać każdemu człowiekowi.

Godność człowieka wyznacza w każdym wypadku granice, których nie wolno naruszać, nawet wówczas, gdy przekroczenie tych granic było w jakiś sposób zgodne z korzyścią ogółu lub byłoby zgodne z wolą większości. W związku z tym istnieje bezwzględny zakaz „instrumentalnego traktowania jednostki, zakaz traktowania jej jedynie jako części większej całości. Podkreślenie nienaruszalności jest wskazane ze względu na takie koncepcje praw, w których uznając, że człowiekowi zawsze przysługują pewne prawa, dopuszcza się możliwość ich pogwałcenia, na przykład dla dobra ogółu”¹⁷.

¹⁴ Por. K. Complak, *O prawidłowe pojmowanie godności osoby ludzkiej w porządku RP*, w: *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002, s. 70.

¹⁵ Por. K. Complak, *Uwagi o godności człowieka oraz jej ochrona w świetle nowej Konstytucji*, „Przegląd Sejmowy” 5 (1998), s. 43.

¹⁶ Por. J. Potrzebszcz, *Godność człowieka w orzecznictwie polskiego Trybunału Konstytucyjnego*, „Roczniki Nauk Prawnych” 1 (2005), s. 31, 32.

¹⁷ M. Piechowiak, *Pojęcie praw człowieka*, w: *Podstawowe prawa jednostki*, dz. cyt., s. 17.

- Zasada godności człowieka stanowi tak zwaną normę podstawową porządku konstytucyjnego (stanowi źródło, fundament i zasadę całego porządku konstytucyjnego), godność nie może być uznana za jedno z wielu praw czy wolności człowieka. Inne zasady systemu prawa i wolności jednostki należy interpretować w odniesieniu do zasady godności.

Wśród praw człowieka można wyróżnić te, które związane są wprost z godnością człowieka i mają charakter praw przyrodzonych (fundamentalnych), które nie mogą być uzależnione od woli prawodawcy czy organów stosujących prawo, oraz prawa, które nie wynikają wprost z godności człowieka, nie są prostą emanacją godności ludzkiej, ale stanowią jedynie formę (ewentualnie jedną z form) zabezpieczenia praw człowieka. Są więc prawami, które umożliwiają realizację innych praw i wolności. Ten rodzaj praw jest uzależniony od woli ustawodawcy (na przykład prawo do sądu)¹⁸. Wśród swobód i praw konstytucyjnych, dla których godność człowieka jest podstawą, można w szczególności wymienić: prawo do życia, prawo do swobodnego zapewnienia swoim dzieciom wychowania religijnego i moralnego zgodnie z własnymi przekonaniem, niedopuszczalność eksperymentu badawczego bez zgody osoby, zapewnienie człowiekowi minimum życiowego (socjalnego), ochrona prywatności, restytucja sprawiedliwości w klasycznej postaci, domniemanie niewinności, unormowania dotyczące sytuacji pozbawienia wolności, wolność słowa i wyznania, wolność sumienia i religii¹⁹. Wraz z nabyciem godności człowiek nabywa prawa i wolności – prawa te wynikają więc z godności człowieka, a naruszenie praw podstawowych człowieka jednocześnie stanowi pogwałcenie godności człowieka.

Takie określenie godności w Konstytucji RP pozwala stwierdzić, że godność to cel innych podstawowych wartości, a w prawie krajowym (wewnętrznym) – najwyższa wartość porządku konstytucyjnego. Wartości te – godność, prawa podstawowe, związane są nierozdzielnie z człowiekiem, co więcej, prawodawca potwierdza ich ochronę i – zgodnie z koncepcją prawa

¹⁸ Por. F. Rymarz, *Zasada ochrony przyrodzonej i niezbywalnej godności człowieka w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, „Przegląd Sądowy” 6 (2003), s. 17; Por. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 15 listopada 2000, sygn. akt P 12/99, OTK ZU Nr 7937/2000, poz. 260.

¹⁹ Por. F. Rymarz, *Zasada ochrony przyrodzonej*, art. cyt., s. 22.

naturalnego – istnieją niezależnie od woli prawodawcy. W tym przypadku ustawodawca opowiedział się za prawnonaturalną koncepcją prawa – co oznacza, że źródłem praw człowieka nie jest prawo pozytywne – ale godność²⁰.

– Zagadnienie godności człowieka możemy rozpatrywać w rozumieniu pozytywnym i negatywnym.

Znaczenie pozytywne oznacza pozostawienie osobie swobody działania (autonomii czy wolności), osoba nie traci godności nawet w przypadku zachowań niezgodnych z przepisami czy nieetycznych, rozumienie negatywne związane jest z zakazem narażania człowieka na takie sytuacje, takie traktowanie, które powodowałyby zniweczenie tej godności.

Godność człowieka podstawą skargi konstytucyjnej do Trybunału Konstytucyjnego

Podstawą wnoszenia skarg konstytucyjnych do Trybunału Konstytucyjnego jest art. 79 Konstytucji RP²¹. Początkowo Trybunał Konstytucyjny stwierdził, że zasada godności człowieka nie miała charakteru samoistnego i nie można było jej uznać za samodzielny podstawę do podjęcia rozstrzygnięcia w określonej sprawie. Wyrazem takiego stanowiska był fakt wyodrębnienia tej kategorii z pozostałych wolności i praw jednostki. Skargę do Trybunału Konstytucyjnego można było uważać za uzasadnioną jedynie w przypadku, gdy naruszeniu godności człowieka towarzyszyłoby naruszenie konstytucyjnych wolności lub praw. Tym samym oparcia podstawy skargi konstytucyjnej wyłącznie na naruszeniu godności człowieka nie można było uznać za zasadne²².

Jednak w dniu 4 kwietnia 2001 r. Trybunał Konstytucyjny, orzekając w sprawie zgodności z Konstytucją ustawy z dnia

²⁰ Por. P. Sut, *Ochrona godności człowieka a tzw. nowe media*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 7 (2000), s. 523.

²¹ Art. 79 ust. 1 Konstytucji – Każdy, czyje konstytucyjne wolności lub prawa zostały naruszone, ma prawo, na zasadach określonych w ustawie, wnieść skargę do Trybunału Konstytucyjnego w sprawie zgodności z Konstytucją ustawy lub innego aktu normatywnego, na podstawie którego sąd lub inny organ administracji publicznej orzekł ostatecznie o jego wolnościach i prawach albo o jego obowiązkach określonych w Konstytucji.

²² Por. K. Complak, *Uwagi o godności człowieka*, art. cyt., s. 44, 49.

2 lipca 1994 r. o najmie lokali i dodatkach mieszkaniowych uznał, że przepisy powyższej ustawy nie są zgodne z art. 30 Konstytucji, a tym samym bezpośrednio podstawą do wydania swojego orzeczenia uznał art. 30 Konstytucji:

Pojęcie godności człowieka nie daje się sprowadzić do jednego aspektu znaczeniowego. Może ono występować w rozmaitych kontekstach i przenikać różne koncepcje polityczne, filozoficzne, religijne. (...) Ustrojodawca nadał godności człowieka znaczenie konstytucyjne, czyniąc z niej płaszczyznę odniesienia dla systemu wartości, wokół którego zbudowano Konstytucję, a zarazem fundament całego porządku prawnego w Państwie²³. Zasada godności człowieka określona w art. 30 Konstytucji zdecydowanie może być samodzielną podstawą orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego, sądu powszechnego czy szczególnego. Godność człowieka jest z jednej strony źródłem wolności i praw człowieka, z drugiej zaś – przedmiotem ochrony prawnej²⁴.

Artykuł 30 Konstytucji RP określa prawo podmiotowe do poszanowania i ochrony godności człowieka. Oznacza to dopuszczalność wnoszenia skarg konstytucyjnych, które jako jedyną podstawę wskazywałyby naruszenie tego przepisu. Jednak w takim przypadku Trybunał Konstytucyjny, uznając taką skargę za uzasadnioną, powinien określić szczególne prawo podmiotowe, „które wynika z ogólnego obowiązku poszanowania i ochrony godności człowieka²⁵”.

Uwagi końcowe

W nauczaniu społecznym Kościoła podkreśla się, że człowiek od momentu poczęcia posiada swoją przyrodzoną godność, która wynika z jego człowieczeństwa (z obrazu i podobieństwa Bożego, co związane jest z obdarzeniem człowieka rozumem, wolnością i sumieniem) oraz godnością nadprzyrodzoną, która oparta jest na fakcie stworzenia i odkupienia²⁶.

²³ Wyrok z dnia 4 kwietnia 2001 r., K 11/00, OTK ZU Nr 3/2001, poz. 54.

²⁴ A. Zieliński, *Pojmowanie godności ludzkiej w świetle praw ekonomicznych i socjalnych*, w: *Godność człowieka a prawa ekonomiczne i socjalne. Księga Jubileuszowa wydana w piętnastą rocznicę ustanowienia Rzecznika Praw Obywatelskich*, Warszawa 2003, s. 49, 50.

²⁵ D. Dörre-Nowak, *Ochrona godności i innych dóbr pracownika*, Warszawa 2005, s. 24.

²⁶ T. Płoski, *Godność człowieka i jego prawa w nauczaniu Jana Pawła II i zobowiązaniach międzynarodowych*, „Prawo Kanoniczne” 1-2 (1995), s. 91, 92.

Godność jest wrodzona, niezbywalna, trwała, absolutna, nadprzyrodzona, jest wartością powszechną. W literaturze prawniczej panuje spór, czy podmiotem praw konstytucyjnych jest osoba przed urodzeniem, czy dopiero narodzona; czy pod pojęciem godności mieści się poszanowanie samej istoty człowieczeństwa zarówno przed urodzeniem, czy też od chwili urodzenia²⁷. Konstytucyjna ochrona godności człowieka w żadnym wypadku nie powinna obejmować wyłącznie okresu od urodzenia do śmierci. Godność jako najwyższa wartość całego porządku konstytucyjnego – jak również życie człowieka – powinny być chronione od momentu poczęcia. W tym kierunku zmierzają prace sejmowej Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia poselskiego projektu ustawy o zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, która w dniu 2 marca 2007 r. przyjęła propozycję doprecyzowania art. 30 Konstytucji RP – poprzez wprowadzenie zapisu, że źródłem wolności i praw człowieka i obywatela jest przyrodzona i niezbywalna godność człowieka, przynależna mu od chwili poczęcia²⁸. O prawdzie tej ostatnio przypomniał Episkopat Polski, podkreślając, że

godność i nienaruszalność życia ludzkiego od momentu poczęcia aż do naturalnej śmierci wynika z prawa naturalnego, co było zawsze przedmiotem nauczania Kościoła i o czym wielokrotnie przypominał Sługa Boży Jan Paweł II²⁹.

²⁷ Pogląd podkreślający, że godność przysługuje człowiekowi przed urodzeniem, znajduje się między innymi w następującym opracowaniu: K. Wojtyczek, *Ochrona godności człowieka, wolności i równości przy pomocy skargi konstytucyjnej w polskim systemie prawnym*, w: *Godność człowieka jako kategoria prawa* (Opracowania i materiały), red. K. Complak, Wrocław 2001, s. 205, 206.

²⁸ www.orka.sejm.gov.pl – z dnia 21 marca 2007 r.

²⁹ Komunikat z 339. Zebrania Plenarnego Konferencji Episkopatu Polski (13-14 marzec 2007 r.) – www.episkopat.pl/dokumenty/KPE – z dnia 21 marca 2007 r.